

پارہ میں تہ لسان کشائی

نصرت رائے کی دہائی سے لے کر

نکمی دہائی دہائی دہائی

سہ لکھی دہائی دہائی دہائی

تہ لکھی دہائی دہائی دہائی

2 مسئلہ نمبر سرائیکی شعور کی روایت

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

3 مسئلہ نمبر سائنس سرائیکی شعور کی خصوصیات

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

سوال نمبر ویل کتاب

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

نکمی دہائی دہائی دہائی

سندھ کے علم اُستاد علاقہ دے تاریخی رشتے

سرایکی زبان تے ۱۰ وندی ۱۰ صل نسل

سرائیکی زبان دے سلسلے وچ ماہرین مختلف خیالاں دا اظہار کیجے غیر ملکی سیاحاں
 تان ایس زبان بارے آہنی آراء دیاں نھیں صدی عیسوی وچ چڑھن ایس سلسلے وچ عرب سیاحاں
 سرائیکی زبان کوں سدھی زبان آکھینے۔ اسطخری (۶۳۱ء) لکھدن :

”مصورہ، ملتان تے اوندے گہروں پاپروں دے لوکاں دی زبان

سعدی تے عربی ہے“ (۱)

ابن حوقل (331ھ / 943ء - 358ھ / 968ء) اپنے سفر نامے میں

لکھدے جو:

”منصورہ، ملتان تے اودے نیڑے خیرے دے علاقیاں وچ عربی

تے سندھی زبانیں رائج ہن۔ “ (۲)

آزادی دے بعد ایں زبان بارے ہوں کچھ لکھیا میا ہے۔ کچھ ماہرین ایں

(سرائیکی) زبان کوں، پنجابی زبان دا ہک لہجہ (Dialect) سمجھدے ہن (۲) تاں کچھ بے

ماہرین سرائیکی کوں امداد زبان دی ہک لہی تصور کریندین (۴) علامی صاحب سرائیکی زبان

کوں ہک خود مختار زبان سمجھدن۔ انھوں دی رائے مطابق: ”ایہ زبان برصغیر دی سبھ

تو قدیم ترین زبان ہے جیڑھی جو ہک خالص تے اصلوکی زبان ہے ، اتے جیڑھی

آریاواں دے بر صغیر مچ آؤن کنوں پہلوں ، روز پٹھاڑے دی زبان ہئی ایں زبان کنوں

سندھی، پنجابی، پشتو تے کشمیری زباناں لکھیاں ہن۔ “ (۵) عطا صاحب دی ایسی رائے

تے میں آپنی کتاب، ”سعدی زبان و السانی جغرافیہ“ ص ۷۷ میں بحث کرتی

سہ توں پہلے ساکوں پکھٹا لے ہے جو سرائیکی لفظ دی معنی تے معلوم کیا ہے؟
ایہ لفظ کیوں وجود مع آئے؟ ایہ لفظ کتھان وجود مع آیا؟ ایسا علم صرف مع کیا کردار
ہے کیا اہمیت ہے؟ سرائیکی زبان موجودہ اس میں ہل کٹھاں چلنی چلی و بچن لگی؟ لے میں
اس زبان تے کٹھاں رکھیا ہیا؟ جٹا نچو ملتان، بھاولپور، میانوالی اتے درہ جات مع
کتھانیں دی آزادی کنوں پہلے تیں اس میں دا وجود نہیں ملدا۔ ایکنوں انھیں علاقیاں مع
”سرائیکی“ میں ہل یاد نہ کیا دیندا ہئی۔

سرائیکی لفظ دی معنی تے معلوم
اٹے سرائیکی دے میں، لکھتا اتے کچھ شخص چاکھیں بارے کیے ہوئے سوال ککو
کھنن جو ہے ہن کو نچو سرائیکی لفظ دی معنی، اجدے معلوم اتے اجدی اصل نسل بارے
پہوں ہی عجیب آراء جوڑے ہن۔ بھل و کھرے اداریاں، و کھرے خطیاں یا علاقیاں دے
جغرافیائی حالات دے مطابق، اس زبان کول و کھرے اتے خطہ وار بنواں ہل سٹیا کے۔
مثال دے طور تے ملتان والیاں اس زبان کول ملتان زبان آکھیا۔ بھاولپور ریاست دے
واسیاں اس زبان کول بھاولپوری یا ریاستی زبان دا ہل پتا۔ اینویں اس زبان کول
”میانوالی“ تے ”ڈیرہ“ دی آکھیا دیندے۔ خود ظاہی صاحب، جیڑھے پہوں وڈے ماہر
تے محقق ہن، انھیں وی آپنی کتاب ”بھاولپوری ملتان“ مع اس زبان کول بھاولپوری
ملتان دے ہل ہل سٹیا کرانی سید نور علی خاں صحنی آپنی کتاب ”معارف سرائیکی“
مع لکھدن:

”اس زبان دے و کھرے ہل ہن، شمال مغربی سرحدی صوبہ دے
لوک اس زبان کول ہند کو آدھن، ملتان والے ایکنوں ملتان آدھن
بھاولپور والے ایکنوں بھاولپوری آدھن۔ بلوچستان والے ایکنوں
”جٹکی“ میں ہل چاٹدن۔ پر سندھ والیاں ایسا دھست میں
سرائیکی رکھیا ہے۔“ (4)

سرائیکی زبان دے عالماں تے ماہراں وچ دی سرائیکی خط دی معنی تے معلوم
بارے اتفاق نہیں ایں سلسلے وچ سرائیکی دے ترانے وڈے منکر سنیں منشی عبدالرحمن،
سنیں محمد بشیر احمد خاں تے علامہ عتیق ٹکری دیاں رایاں انج انج ہن۔ منشی عبدالرحمن

سرائیکی تے ملتان کول انج انج زبانیں منیعت تے لکھدن:

”ملتان تے سندھی ڈیہا میں کے ملک دیاں ڈیہاں ہن۔ جیویں

سنسکرت برہمن دی زبان ہئی تے پرآرت عوام دی زبان ایویں

سرائیکی سندھ دے سرداراں دی زبان ہئی۔“ (۸)

بشیر احمد خاں صاحب ۱۹۷۰ء وچ لکھدن:

”شری یا سری، سنسکرت تے ہندی وچ سردار، عالم، قاضی تے

والثور کول آدھن ایں ساکھے اے زبان سری کنوں ”سری کی“

اتے ول ”سرائیکی“ بن گئی۔ ملتان تے ایں علاقے دے قدیم

وادی قدیم ہند، تے قدیم سندھ وچ، پہل رکھیندے ہن، ایں

واسطے ایں زبان کول سرداراں، نواباں تے والثوراں دی زبان

منیعدے ہن“ (۹)

علامہ عتیق ٹکری دے خیال وچ ”سرائیکی“ یعنی ”سراکئی“ یعنی ہک

حقیقت، گویا حقیقت دے بیان دی زبان، ہک حقیقت یا وحدت، علم یا عرفان دی زبان (۱۰)

علامہ عتیق ٹکری ڈیو جھی جافریندانا:

”سراکنو، نہ صرف عرباں کول، بکسل عام مسلماناں کول دی

”سراکنو“ آکھیا ویندا بھی۔ اتن بشروط: سرائیکی وچ ”سراکنو“

یا ”سارا قینوس“ ناں مسلماناں اتے عرباں تے جاری رہیا۔

سندھ والیاں مسلمان سرداراں کول ایں ناں ناں، سٹپیا انھیاں دی ملی

ملی زبان کول ”سراکنو“ ”سراکین“ یا ”سراک“ دی

صوت کوں یائے لستی تل سرائیکی آکھیا پیا۔ سعدی میں زبان
کوں سرائیاں دی زبان آوہن۔ " (ii)

عبدالحمید رائے سرائیکی کوں سعدی دے رسمیں تے توبلن دی زبان آکھن،
ہک مفروضہ آکھین۔ انھن دی رائے مچ "یہ آکھن دی غلط ہے جو یہ زبان سعدی
دے امیراں دے محلات دی زبان مئی تے حکمران (امیر) ای لہ زبان پلیندے ہن ایں وجہ
توں ایہ ایں سرائیکی پے پیا۔" (iii)

رائے صاحب دست فرمایا جو (سرائیکی زبان سعدی دے تالپہ امیراں تے
حکمران دی مادی زبان ہونٹن دی وجہ توں سرائیکی تل تل سوخی مئی تھی، پر سعدی دی
تدریج مچ رسمیں، توبلن دا تصور پہلی داری مقبہ دے توں شروع تھیا، چڑانجو سرائیکی تل
تل لہ زبان سعدی مچ ہوں عرصہ پہلوں دواج مچ مئی۔ سعدی زبان مچ "مچھے"
کوں "سر" تے اٹے خطے کوں "سر" آوہن۔ "سر" (اطلا حد) دے
واسیاں کوں "سرائی" آوہن۔ کیونچو اٹے خطے (بہاولپور، درہ جات وغیرہ) توں لوک
لڈ تے سعدی مچ کن کباو تھئے ہن، انہاں سمجھائیں کوں پٹھلے سعدی دے واسی
"سرائی" یعنی اٹے خطے اچھے دے رہن والے آوہن ہن۔ لسانی جغرافیہ دے فرق کوں
سمجھن کیے اتر سعدی مچ جیڑ حالچہ پویا دے اہا لوکوں "سرلی" یا "سرائیکی" آکھیا
دے اہا مئی، ایویں پٹھلے مچے یا خطے کوں جغرافیائی لحاظ تل "لڈ" تے ایں مچ
رہن والیاں کوں "لاڈالی" یا "لاڈی"، تے "لڈ" مچ مروج لہجے کوں دی
"لاڈی" آکھیا دے۔ سرلی تے سرائیکی مچ پیا واضح فرق ایویں کھایا کہ جو اچوکی
سعدی زبان دے شمالی لہجے کوں "سرلی" مچ پتا کہے، اتے درہ جات بہاولپور یا ڈکھن
پنجاب توں آئے ہوئے لوک دی زبان کوں "سرائی" دی زبان یا "سرائیکی" زبان
آکھیا کہے۔ لہذا مقامات ماہر لسانیات دوان بھیرول، داری اپنی کتاب، "سعدی
پہلی" مچ سمجھن لے انھن "سرلی" خط پہلی دے دیا۔ مئی تل سعدی زبان

دے شمالی لمحے کوں دی سرائیکی آکھیا ویردا ہئی۔
سرگرمین لکھدن:

”سرو معنی شمالی حصہ، یعنی سندھو دریا دا اوہ حصہ جیں وچ ڈکھن

پنجاب دا انداز زبان دا حصہ کوہندے“ (۱۲)

(سرگرمین پیا لکھدن:

”سر معنی مٹھا، تے ”سرو“ معنی اتلا حصہ۔ سندھ و شمالی

خطہ، سندھ بھانویں سندھو دریا، دے واہ دا اتلا حصہ ہے۔

انہاں جی وجوہات پاروں ایس خطہ کوں ”سرو“ یا اتلا حصہ آوہن۔“ (۱۳)

دیوان بھیرول لکھدن:

”سرائیکی زبان دی معنی ہے سندھ یا سندھ ندی دے سرے یعنی

اٹلے خطے دی زبان = سندھ دا سرا یا شمالی خطہ (جیکب آباد ڈول)

بلوچاں دا ملک = ہے ایس سائے اوں خطے دی زبان کوں بلوچی دی آکھیا

ویردے۔ سرائیکی دا ڈوجھا نمونہ اچھے دی زبان ہے۔ پنجاب دا ڈکھن

حصہ، بہاولپور دی سرحد کن گھن تے سندھ دی شمالی سرحد (اباوڑو

تے گھونگی ڈول) تیں دا حصہ ”ابھو“ یعنی اتلا حصہ آکھو ویردے۔

سندھی زبان وچ ابھو دی معنی ہے دریا دے واہ دا اتلا حصہ۔

”ابھو“ لفظ دی ضد ”لو“ ہے، جیں دا مطلب ہے تلواں حصہ۔

ابھے پاسے دی زبان اباوڑو، گھونگی تے میرپور ماٹھیلہ دے حصیں وچ

چلدی ہئی جتھاں ہوں زمانہ پہلے، بہاولپور توں لڑتے آئے ہوئے

لوک ابھے دی زبان یعنی ”ابھھی“ ورنہ عیدے ہن جیڑھی ”سرلی“

(اچوکی اتلی سندھ دا سندھی لمحہ) توں تھوڑی دکھری ہئی۔“ (۱۵)

سرگرمین این فرق کوں پنا ایویں واضح کیئے:

”سرائیکی تال کھوں ٲو مضموم لکھن، ٲک دے مطابق سرائیکی معنی
”سرو“ وچ مروجہ سندھی والہجہ: ٲو جھا مضموم ایہ ہے جو سرائیکی
معنی شمالی سندھ (اچوکا سندھ) دے اترھے یعنی ”سرو“ وچ
درجیندی لندا زبان۔“ (۱۶)

سرگزین اہوں فریتلن:
”شمالی سندھ وچ سرائیکی کیتے اتے لکھیل ٲوہائیں مضموم توں کم
گھدا ویندے ایں کیتے او جٲاں سندھ دے اتر والے لہجے دی ٲاگھ
کریندے، تال او ایندے کیتے ”سرائیکی۔ سندھی“ لفظ
درجیندے۔ اتے جٲاں لندا دا مضموم گھندے تال ”سرائیکی۔
لندا“ لفظ درجیندے۔“ (۱۷)

جگ مشہور ماہر تے لغت نویس، ٲاکسٹرنی بخش خاں بلوچ ”سندھی۔ اردو
لغت“ وچ سرائیکی لفظ دی گن ٲوسیندے ہوئیں لکھن:

”سرائیکی معنی سندھ دے شمالی خطے یعنی ”سرے“ دی زبان،
بہاولپور تے دیر، غازی خاں دی زبان، ملتان، لندا تے ہندکو۔“ (۱۸)
سید نور علی خاں حسینی، ”معارف سرائیکی“ وچ لکھن:

”سرائیکی لفظ ”سرو“ توں لکھیا ہے یعنی دریا سندھ دے اتر
ھے دی زبان، سرائیکی اتے سندھی دا ماء دھی آلا ساگ ایں ٲاگھوں
سامنے آندے۔ سندھی زبان دے لفظ ”سرو“ کوں سرائیکی وچ
”سرا“ آدھن۔“ (۱۹)

انھاں مثالیں اتے دلیلاں توں ایہ ثابت تھیندے جو سرائیکی لفظ دی معنی نواباں،
ریحیاں یا سرداراں دی زبان نیں، بھل سرائیکی لفظ دی معنی ہے سندھ دے اترھے
سن سرو دی زبان، سرو دے واسیاں سرائیاں دی زبان۔ اتے ایہ ٲسایا گے جو سندھ وچ

اتر توں لہ آوٹ والے واسیاں کوں ”سرائی“ یعنی اٹے یا شمالی خطے دے رہن والیاں ،
 سرائیں دی زبان کوں ”سرائیکی“ آدھے ہن۔ بالکل ایویں جیویں جٹاں دی زبان کوں
 ”جٹکی“ میسٹن دی پہلی کوں ”میسٹکی“ تے خواجیاں دی پہلی کوں ”خواجکی“ آکھیا
 ورتدے۔ (۲۰)

سرائیکی زبان دے بنگر محقق ، محترم احسن واگھا سندھی زبان توں اٹ سونیاں
 ہونٹ پاروں بھلیکے وچ پے گئیں۔ واگھا صاحب آپنی تھیسز، بعنوان ”The Siraiki
 Language: its growth and development“ وچ لکھدن :

The popular supposition that Siraiki is the
 name given by the Sindhis to the language of the
 people of sera (North) is falsified by the fact that
 the term is not a Sindhi word grammatically. If the
 term was invented in Sindh , it would have been
 "Siraiji" because in Sindhi the "Ki" of Hindi is
 converted in to "ji". (21)

میکوں خبر نیں جو واگھا صاحب سرائیکی لفظ وچ ”کی“ Suffix واسندھی
 زبان وچ ”جی“ نعم البدل کیویں بٹا گھدے ، جڈا نجو ”جی“ حالت اضافت کیجے
 ”کی“ دا ترجمہ ہے۔ اتے واگھا صاحب ایہ فیصلہ کیویں کر گدھے جو سندھی وچ ”کی“ Suffix
 دا در تارا ئیں۔ اتے ڈٹے گئے الفاظ میسٹکی ، خواجکی ، جٹکی اتے بلوچکی وچ ”کی“ Suffix
 دا در تارا اوہو ای ہے جیڑھا ”سرائیکی“ وچ ”کی“ Suffix دا ہے ”کی“ Suffix
 والے پے ہوں سارے الفاظ سندھی وچ ملدن جنہاں وچ مفہوم زبان دا ہوندے۔ میکوں
 واگھا صاحب دے ایس دعواء تال وی اتفاق کاکی ، جیندے وچ او فریمندن جو ”Ki“ یا ”Akki“
 Suffixes صرف سرائیکی وچ ای درمیندن۔ او لکھدن :

It is also possible that the suffix belongs to

Siraiki language itself . The suffix "Ki" or

۵۸

"Akki" is used in Shraiki to make the proper noun of a language with reference to its speakers, such as "Balochki" for the language of Balochs and "pathanki" for the language of pathans. (22)

سرائیکی زبان دی اصل نسل

سرائیکی لفظ دی معنی تے اچھے معنوم دے بعد لہ ڳالھ نروار جوہی ہے جو سرائیکی زبان دی اصل نسل یا حسب لب کیا ہے؟ غای صاحب ۱۹۳۳ء وچ آپنی کتاب بہاولپوری، ملتان وچ لکھیا جو، "بہاولپوری، ملتان تے سندھی زبان وچ گھانا ساگا ہے"۔ (۲۲) پر انھاں ۱۹۴۰ء وچ آپنی ٲوٲھی کتاب "سرائیکی زبان کا ارتقاء" وچ فرمایا جو، "سرائیکی زبان ہک خود مختار زبان ہے۔" اتے سندھی، پشتو وغیرہ ایں کنوں نکلن (۲۳) ایں دعواء دی دلیل وچ انھاں دیوان بھیرول دی کتاب "سندھی ٲولی" توں سندھی زبان دے سلسلے وچ "ستھالی" تے "کولادی" زبانیں توں گھدے ہوئے حوالے نقل کرتے لہ ثابت کرن دی کوشش کیتی ہے جو سرائیکی زبان برصغیر دی قدیم ترین تے خود مختار زبان ہے۔ نہ چٹرا لہ بھل غای صاحب ٹیکسلا دی تہذیب دی زبان کوں وی سرائیکی زبان ہووٹا دا دعواء کریں دیں نہویں بہاولپور، ملتان، رحیم یار خان، مظفر ڳر ٲڑھ، دیرہ غازی خان، دیرہ اسماعیل خان دے لڳیاں کوں نکسالی سرائیکی آکھئے۔ (۲۵)

(غای صاحب، موہن جوڈڑو، دی تہذیب تے واسیاں دی زبان کوں وی سرائیکی زبان سمجھدن، او لکھدن)

"موہن جوڈڑو دی کھٹائی ٹال جیڑھیاں مہراں ملین انھاں تے جیڑھے اکھر لکھئے ہن انھاں دیاں شکلاں، تے انھاں تے اکریل نقش ٲکھٹی تے ملتان اکھراں ٹال رلدے ہن۔ ایں توں لہ اندازہ لایا وچ گدے جو مہراں تے اے رسم الخط ٲکھٹی تے ملتان رسم الخط

دی سواری ہوئی شکل ہے۔ سرائیکی یا قدیم دراوڑی زبان تے اویں
توں چایاں ہوئیاں پڑھیاں زباناں جیویں جو تامل، تیلگو، کڑ،
ملایالم، براہوئی تے ہندوستانی پڑائی زباناں دے سانگے بھاگے
تے کھوج دی ضرورت ہے۔ (۳۶)

سرائیکی زبان کوں موہن جودڑو دے واسیاں دی زبان آدھیں ہوئیں ملایالی صاحب

پیا لکھن:

”یہ حقیقت ہے جو کریاواں دا مقابلہ کرن والے دراوڑ اپنے اصلی
وطن ست دریاواں وچ تقریباً پنج سو درہاں یا ایں توں کچھ کھٹ
عرصہ تیں حملہ آوراں دا مقابلہ کریدے رہے۔ کیہ لوک اپنی
ہک دریا توں پئے دریا دے من تے آیاو تھیدے تھیدے دشمن
تل مقابلہ کریدے رہے اوڑک انھیں وچوں کچھ لوک ڈکھن،
گجرات تے مدراس دے علاقیاں پڑے، اتے کچھ لوک کریاواں
دی علاقہ قبول کر کھدی تے اپنے وطن وچ رہ گئے۔ انھیں کوں
کریاواں اچھوت، شور، واس، دیو، اتے لاس وغیرہ جیوں
پڑتے۔ ایں دے ہندیں انھیں اپنے وطن وادی سسہ کوں نہ
چھوڑیا، تے اپنی قدیم ترین تے مستان ترین زبان (سرائیکی) کوں
دی قائم رکھیا“ (۳۷)

(سید نور علی خاں حسینی، وادی سسہ یعنی موہن جودڑو تے ہڑپہ دی تہذیب
کوں سرائیکی زبان دا وطن آدھیں تے لکھن:

”ایں ویلے ہڑپہ تے موہن جودڑو، ایں زبان (سرائیکی) ویاں
حداں کوں خھوڑا پرے، ہن، پر سرائیکی زبان دا وادی سسہ دی
پنج ہزار درہاں پرانی تہذیب تل کھانا ساکھے۔ قدیم سسہ

دے حاکم رائے ساسی دے عزیزاں وچوں ملتان دا حاکم ، بھراء دا
بھتر بھائی ۔ سکندر اعظم دے زمانے وچ دی ہڑپہ دی ایہ قوم برہمن
پرگڑھ کنوں ملتان تیں آباد ہئی ۔ یقیناً انھوں قبیلیں دی زبان ہک

ہوسی ، او زبان سرائیکی ای ہوسی “ (۲۸)
علم اللسان تے تہذیب و تمدن دی تاریخ دے مہندسے ایس رائے تے ہک
مٹھ ہن جو پر مغیر وچ آریاواں دے آوٹ کنوں پہلے سندھ وادی وچ دراوڑ قوم دا راج ہئی ۔
ڈاکٹر کالٹنول دے خیال وچ آریاواں دے آوٹ کنوں پہلے ، پر مغیر وچ جیڑھیاں زبانیں
پولیاں ویدیاں ہن ، او غیر آریائی ، دیسی تے تل و طنی زبانیں ہن ، ڈاکٹر کالٹنول لکھدن :
” دیسی زبانیں تے سنسکرت دے صرفی نحوی بنت دے تقابلی مطالعے
دے بعد ، میں ایس انت تے پہچیاں جو ایہ تل و طنی زبانیں غیر
آریائی زبانیں ہن تے میں پودے اعتماد تے یقین دے نال آکھ
گدھاں جو شمالی ہند دیاں زبانیں دا صرف و نحو ، دراوڑی زبانیں دے
صرف و نحو نال ہک سواں ہے ۔ “ (۲۹)

کالٹنول دی رائے وچ :

” سندھی تے دراوڑی زبانیں وچ گھٹی حد تا میں یکسانیت ہے ۔ “ (۳۰)
مطالعے دے بعد ایہ ثابت تھئے جو سندھی تے دراوڑی زبان دے صوتی ، صرفی
تے نحوی بنت وچ گھٹی بھلند ہے ۔ اینویں فن لینڈ دے مہندریاں دی تحقیق مطابق
دراوڑی زبانیں ، موہن جو دڑو دی تہذیب دی زبان کنوں نکلیاں ہن ۔ یعنی موہن جو دڑو دی
تہذیب دی زبان ، دراوڑی زبانیں دا ماخذ ہے ۔

میڈے خیال وچ موہن جو دڑو دی تہذیب دی زبان ، قدیم وادی سندھ دی
قدیم تے اصلی زبان ہئی ، جیہذا ناں ” سندھو “ ہئی یعنی قدیم سندھ وچ موہن جو دڑو
دی قدیم تہذیب دی زبان ” سندھو “ پولی ویدی ہئی ۔ ایس زبان (سندھو) تے سبھ

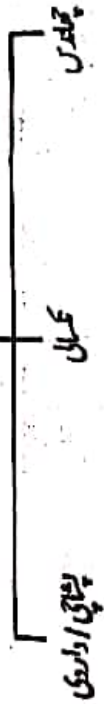
توں پہلے کریدوں دی پر اکرت زبانوں دا اثر تھا ، اندھے بعد واری زبانیں ایسے تے اثر
کیا اندھے بعد ایرانی زبانیں توں ایسے زبان متاثر تھئی ۔ دل واری واری سنسکرت ، پانی ،
مہلی دا بعد متاثر اثر تھیدا کیا ۔ انھیں اثرات ایس زبان دے صوتیات کوں ضرور متاثر
کیا ۔ پر ایس زبان (سندھی) دے صنفی نحوی بھت تے زیادہ اثر نہیں تھا ۔ صوتی اثرات
دے علاوہ ان گنت الفاظ ، انھیں زبانیں توں سندھو متاثر واصل تھئے ۔

(میٹھے دھوے دا خلاصہ ایس ہے جو سندھ وادی دی تہذیب متاثر سماجی ، ثقافتی
تہذیبی یا تمدنی ہک رنگ تھی ۔ ایس کالھوں سندھو تہذیب دی غالباً کوئی ہک ای زبان ہوئی ۔
اول ویسے ایس زبان دے جیسے ممکن لہجے ہون انھیں وچوں ہک غالباً شمالی لہجہ یعنی
”سرو“ والہجہ ہو سکے ۔ سرو دی زبان ”سرائیکی“ پیاں مل وطنی علاقیاں وچ پھیلی ویدی
ہوئی ، جنھیں دے نال ہن : اچھئی ، ملتان ، میانوالی ، درے والی یا درودی ، راسٹی یا
ہماو پوری وغیرہ ۔ قدیم سندھ دے پکھڑ یعنی تلویں یا بیٹھلے حصے دے واسی ایس ”سرو“
یا شمالی لہجے کوں سرائیاں والہجہ یعنی ”سرائیکی“ اکھیتے ہون ۔ ”سرو“ دے
واسیاں کوں بیٹھلے سندھ وچ ”سرائی“ کہہ تے سرائیاں دی زبان کوں سرائیکی ۔
دیوان بھیرول کوں انھیں زبانیں دے مطالعے دے بعد لہذا ، سرائیکی اتے
سندھی وچ گھٹیاں کالھیں کو سونیاں معلوم تھیں ۔ (۱۴۱)

”سندھی زبان دا اصل نسل“ نال دی کتاب وچ دلیلاں نال ایس ثابت کیا گیا
جو برصغیر دی کوئی دی زبان سنسکرت وچوں نہیں نکلی ۔ بھل ایسے اسے ، سنسکرت زبان
خود ”نکس شلا“ دے نیرے دریاء سندھ دے خطے تے پھیلی وچن والی ہک پر اکرت دے
ہک لہجے دا سنواریا ہویا (Refined and Polished) روپ ہے ۔ یعنی سنسکرت بنیادی
زبان تھئی ۔ کو جو سنسکرت لفظ دی معنی ہے ، سنواریا ہویا ، پائش کیا ہویا (Refined
and Polished) تے پر اکرت لفظ دی معنی ہے ”اصلوی“ (Original) تے
”فطرتی“ (Natural) ۔ ہن سوال ایسے پیدا تھیدا ہے جو اے کیوں تھی گھدے جو Original

Natural زبان اپنے لیے Polished یا Refined صورت نہیں ملتی ہوئی۔
 پر تھا اس پر ہی جو Original اصل کی یا ظنی زبان ہے ایک لیے صحت حدیثیں کہیں آ
 کرائیں انھیں کول سوار تے تک شکل پائی گئی ہوئی۔ اس میں موضوع تے تھیلی دے مل
 لکھا گیا ہے۔ (۳۳) مہندریں دا خیال ہے جو کس کلا دے پڑے، سہہ دیا دے
 کلا دے تے ہر اکرت دے یک دے عینے لیے کول پڑت پائی دے نلے صحت سوار تے
 ایداعا مل پلے "سکرت" رکھیا گیا چیز جا بعد صحت "شکرت" تھی گیا۔ (۳۴)
 اہل ویلے پر اکرت زبان دے ترانے پڑے کہہ کن، یک کہہ قدم سہہ
 صحت وکیل کول کشیر تیں رواج صحت ہا۔ اس کہہ کول "ادھیچہ کہہ" یعنی شمال
 مشرقی لہجہ کہہ کن (۳۵) انہیں پڑھا کہہ ادھ۔ بھارت صحت دے حیرا ہا۔ اس کول
 "مدھیہ دلشہ کہہ" اتے ترانہ کہہ حیرا پادھی بھارت صحت دے حیرا ہا، اہل کول
 پراچہ "کہہ کن (۵) ادھیچہ کہہ کول تے پیل زبان صحت پڑا گیا یعنی انھیں دے مل
 چارٹ دے دے لیے کھلے وعلان۔

ادھیچہ

سندھو زبان دے لغوی ترانے تے، ہر اکرت کول وکیل و کھریں زبان دا اہم اثر
 تھا جو مہندریں انھیں کی ادھیچہ، والہجہ کھنچ پے گئے۔ بھارتی جو سندھو غیر
 کرائی زبان مل تے ایدریں پڑاں موکن جو ورنکی تہذیب صحت محمود کن۔ سندھو، زبان
 ترانے کہیں یا ٹولیں صحت وکیل وکیل ہے او کہہ کن:

۱۔ ادھیچہ یعنی ایکے والہجہ: یہ قدم سہہ دے قلی سے یعنی لیکھے کی زبان مل
 "ایکے" کول "سرو" کی اکھا و پڑن لگا۔ لہیات دے کھن مطلق "کی" Suffix
 تے اکھو مصدر یعنی Root دے مل تیں دلائے صحت سکھیتی۔ لہیات صحت تھن (Selection)

وے قانون موجب ”سرو“ دے مال ”کی“ Suffix تے اُکھو، دے مال ”جی“ Suffix
رلائی وچ سکھیتی ہے۔ اسن واکھا صاحب کوں علم صرف دے قانون دا مطالعہ کرنا
چاہیدا ہے۔

شری جیرا داس دوترام دی رائے وچ قدیم، اگھجی، زبان دیاں سرحدناں اندر
کنوں کمَن، پورب وچ کُشیر تیں درکھیاں ہوئیاں ہن۔ انھن دی رائے وچ اندر توں
ڈکھن (بٹھلے) وچ وچ راجا نوٹے دیں سرحدناں پچا دھن کرمان تیں تے پچا دھن وچل
تے کچھ سیک درکھیاں ہوئیاں ہن۔ ایں نوٹے وچ جیڑیاں زبانیں شامل ہن او ہن:
سدھی، کچھی، لاسی تے جدگلی۔ انھن وچوں کچھی زبان بھارت دے اچوکے کجرات
دے کچھ حصے وچ، ”لاسی“ اچوکے بلوچستان دے سابق ریاست لس بیلے وچ میدگلی
بلوچستان دے علاقے کمران تے ایران دے علاقے جدگلی وچ اتے سدھی اندر کتیں
بٹھلے خطے وچ پھیلی وندی ہئی۔ ہر زبان لُج لُج مادریں وچ ڈھیری ہئی، ہر علاقہ علاقہ وار
ٹائواں دے لحاظ عال پید کیا۔ مطلب ایہ جو ”سرو“ یا ”اُکھو“ والیجہ، اگھجی یا
سراگئی، پیا اگھل تے اگھجی، ملتان، ریاستی، میانوالی، ورے والی یا دریدی تے کھترانی
لجیاں وچ ڈھج کیا۔

دیوان بحیرول کھردن:

”مدیاں توں سندھ، پنجاب اتے کشمیر دے وسواں
آہت وچ میل ملایہ رکھیندے ہن۔ اچوکے ڈکھن پنجاب تے کشمیر
دے کچھ حصے ڈھیر مدتیں سندھ دی حکومت دے ماتحت رہے ہن
ہیں وجہ توں حاکم دی زبان ہووٹ دی وجہ توں دی سدھی زبان تے
انھن خطیاں دیاں زبانیں وچ پھول بھلہ موجود ہے۔ اُج دی
سدھی زبان قطب وچ لپڑو ڈھ سراگئی یا ابھیجی پھلی دی شکل
ویندی ہوئی بلوچ وچ اچا صورت رکھیتی ہوئی، ملتان پھلی دے

نال رلدی ملدی ہے ایویں اکوں تے پنجابی تے سندھی وچ ہوں
ساریں چالھیں ہکسوویاں لکدن - ایں لحاظ نال ایہ آکھیا وچ
گھنیدے جو سرائیکی زبان اکھیچے سندھی تے پنجابی دے ادھ
دے ہک کرے وانگوں ہے یعنی سندھی تے پنجابی دے ادھ وچ ہک

ہاں ہے " (۳۳)

ایں ساری چول پرچول کنوں ایہ نتیجہ کڈھیا وچ گھدے جو اچوکی سندھی زبان
تے سرائیکی زبان ، بنیادی طور تے یکی زبان دیاں ڈولڑیاں یا لہجے ہن یعنی انھیں ڈونھیں
زبانیں دامنڈھ یا اصل نسل ہک ای زبان ہئی ، جیڑھی کئی قدیم سندھی یا "سندھی"
زبان ہوی - او زبان ویلے دے نال نال وکھرے لہجیاں اتے محاوریاں وچ وٹدج گئی ہوی -
ایہا وجہ ہے جو سندھی اتے سرائیکی وچ ہوں ساریاں چالھیں ہکسوویاں ہن - ایہ وی دعوی
کیا وچ گھدے جو اچوکی سندھی اتے اچوکی سرائیکی کی قدیم سماجی ، ثقافتی اتے لسانی
گروہ دیاں ڈولڑیاں ہن - ڈونھیں زبانیں وچ صوتی ، صوتیاتی ، صرفی اتے نحوی بشت وچ
ہک رنگی دے ہزاراں ثبوت ملدن - سید نور علی خاں حسینی دے بقول : " سرائیکی تے
سندھی داسانگا مادھی داسانگا ہے - " (۳۵)

طائی صاحب ۱۹۶۲ء وچ لکھیا ہئی :

" بہاولپوری زبان دی صوتیاتی وشت سندھی حروف نال رلدی ملدی
ہے اتے حضرت رانی ملتان سندھی زبان دے حروف تہجی وچ
تھوڑی گھٹی تبدیلی کرتے انھیں کوں بہاولپوری - ملتان کیتے ورتیا
ہں - " (۳۶)

علامہ عتیق گلری منیندن جو :

" ملتان تے سندھی زبانیں وچ صوتی یک رنگی ہے " (۳۷)

گلری صاحب اکوں پیا لکھدن :

”برصغیر میں ویسی زبانیں معمولی اختلاف دے باوجود ویدک زبان تے
مؤثر ثابت تھئیں۔ انہاں سمجھائیں زبانیں وچوں زیادہ مؤثر
سندھ تے ملتان دے علاقے دی زبان ہئی۔ اے زبانیں لمبے دے
فرق اتے کچھ الفاظ دی تبدیلی دی وجہ توں ڈوں نانواں نال سٹیکٹ
پے گیاں تے اہوں جل تے انہاں وچ چوکھا فرق پیدا تھی گیا۔“ (۳۸)

انہاں دلیلاں دے سوجھلے وچ ہرٹ ڈیکھنا ایہ ہے جو سندھی تے سرائیکی وچ یک
رنگی کے توئیں ہے جیندی وجہ توں ایہ دعویٰ کیٹا ہے جو انہاں ڈوہاں زبانیں دا منڈھ بکو ہے
یا سندھی تے سرائیکی دا ساکاما۔ دھی یا بھینٹ والا سگ ہے۔ ایس کیٹے صوتی، صوتیاتی،
صرفی تے نحوی سانگیاں اتے یک رنگی دا جائزہ بھنٹا پوسی۔ کچھ ویکیاں بیٹھ ڈتیاں ہن۔
۱۔ صوتی یک رنگی

علم صوتیات دے مطابق جیکر تقابلی مطالعہ کیٹا ونجے تاں ایہ دعویٰ سو فیصد درست
ثابت تھئیں جو انہاں ڈوہاں زبانیں وچ صوتی (Phonetics) تے اصواتی (Phonological)
یک رنگی ہے مثلاً:-

سمجھائیں صوتی آوازاں دے مخرج، آوازاں دیاں قساں، صوتی اتے اصواتی خصوصیات
وچ کوئی فرق نیں، ایہ توئیں جو Nasal Sounds, Implosive Sounds یا
Nasalisation جو سندھی زبان دی خاص خصوصیت گئی ویندی ہے او ساریاں آوازاں
تے خصوصیات سرائیکی وچ وی موجود ہن، جیویں جو:

(الف)۔ پ، چ، ڈ، تے گ۔ ابجھاں آوازاں ہن جنہاں کول صوتیات وچ
Implosive Sounds آکھیا ویندے۔ ایہ سبھے آوازاں سندھی تے

سرائیکی وچ بکو بنویاں ملدن۔ پاکستانی زبانیں وچ انہاں ڈوہاں زبانیں کنوں سوا

پنجابی سمیت کہیں وی ہئی زبان دی صوتیات وچ Implosive Sounds موجود

۱۶/۱
(۱)

30

(ب) اینویں Nasal Sounds وچ (ج)، (گ)، (ک)، اتے ن ایجھیں آواز داں
ہن جیڑھیں علم صوتیات مطابق صرف سہمی اتے سرائیکی وچ موجود ہن،
البتہ پاکستانی زبان وچ ”ن“ صوتیہ پچھلی، ہند کوئے کھیرانی وچ وی موجود
ہے۔ مثلاً

سہمی	سرائیکی
۱۔ ونچو (وچو)	ونچو (وچو)
۲۔ بھاگن (بھاگ)	بھاگن (بھاگ)

(ج)۔ سہمی زبان دے ابھے لہجے (اتراوی / سرلی سہمی) وچ ٹ اتے ”ٹ“
”ڈ“ اتے ”ڈ“ ایجھیں صوتیہ ہن جیڑھے ہو ہو سرائیکی وچ وی بھدنا۔ مثلاً

میلری سہمی	شالی / سرلی سہمی	سرائیکی
چنڈ	چنڈ	چنڈ
پٹ	پٹ	پٹ

اینویں صرفی تے نحوی یکی رگی دے وی ہوں ساریں مثالیں ملدن : اتھال
انھال دھوں کچھ نمونے واسطے ڈٹے گئیں :
۲۔ صرفی یک رگی

الف۔ سہمی تے سرائیکی وچ اسم مصدر دی علامت ”ن“ یا ”اٹ“ ہے : مثلاً

امر	سہمی	سرائیکی
لکھ	لکھن	لکھن
سن	سنن	سنن
منج	ونجھن	ونجھن
آراج	اچن	آٹن

ب۔ سہمی تے سرائیکی وچ اسم فاعل بنٹن دا قانون وی ہو جیہاں ہے : مثلاً

سرایگی	سرمی
پل	پل
وال	وال

مچھادی سعدھی	شمالی سعدھی لہجہ	سرائیکی
کھٹوں	کھٹاں	کھٹاں
چنگھوں	چنگھاں	چنگھاں
کھارکوں	کھارکاں	کھارکاں

-4-

میرا نکی
میں میں ڈھیر پنکھن تول بھار بھوگن

اگر ای سندھی کوئی خطا ہے آئیو، ایڈا پنکھ تھی ویا آہن

۱۔ بھیاں ان کثت مثالیں ہیں دی ملدن جنھاں دی مدوٹال ایہ ثابت کیٹا وچ
تھیوے جو سندھی تے سرائیکی ڈوبائیں ہکی زبان دیاں ڈولریاں ہن، یا ڈوبیں زبانان بھینیں
ہن۔ کوئی زبان ڈوجھی زبان توں ودھائی نئیں۔ ڈوبیں زبانان قدیم زمانے وچ ہکی زبان ہن یا
ڈوبیں زبانان ہکی زبان دیاں ڈوشاخاں ہن۔ اوہک زبان غالباً موہن جو دڑو دی زبان "سندھو"
ہئی، جیندی ہک لری سندھو تہذیب دے اتلے حصے یعنی "سرو" یا "ابھو" وچ ودھی پھلتی تے
ملت بعد "سرائیکی" لری اکھوائی۔ ڈوجھی لری سندھ تہذیب دے پینھلے حصے وچ
سو ویردیش وچ، ہلی سنبھی۔ ایہ ڈوبائیں لریاں بعد وچ اناج اناج خود مختار زبانان دیاں شکل
ونا گیاں پر ایہ ڈوبائیں زبانان، ہکے سماجی تے ثقافتی گروہ دیاں زبانان ہن۔ ڈوبیں زبانان دے پولٹ
والیاں دی گزر گزران رہٹ سن، ویس، طبیعتان مزاج وی ہکو سنویں ہن۔ روز ڈیہاڑے دی
حیاتی، ریمان ریتان وی ہکو جھیں ہن۔ انھاں ساریاں خویاں کوں جنھاں کوں دیوان
بھیرول سندھ دے واسیاں دیاں خویاں دے طور تے آپنی کتاب "سندھی پھلی" وچ
ڈسایا ہئی، انھاں ساریاں گالھیں کوں طائی صاحب بھیرول دی کتاب وچوں نقل کرتے بغیر
کیں حوالے دے سرائیکی پولٹ والیاں دیاں خویاں دے طور تے لکھیں۔ طائی صاحب
بھیرول دیاں گالھیں کوں نقل کرتے لکھدن:

"بہاولپور، ملتان تے سندھ دے لوک ہکو سنواں ویس پیندن،
مثلاً ہک تھان دی ہوں وڈی پگ پدھیندن۔ وڈے وڈے والاس
کوں پگ وچ ولھیٹ تے بند کرتے رکھیندن۔ گول قسم سے ڈرگھے
چولے پیندن۔ اتے چھوٹے (تنگ) پانچیاں والی ہک تھان دی
ستھن پیندن۔ انھاں دے سلام ودعا تے میل میلاپ دا طریقہ وی
ہکو جیہاں ہے۔ راہ ہنے دی ملاقات وچ تھوڑا نوٹے سرتے سجا ہتھ
رکھ تے سلام کریندن۔ پر خاص ملاقات ویلے ہک ڈوجھے کوں

25
(17)

بھاگل پیتھن - دھیرور تھیں خیر مر چل دی ہے ، جیتے وچ کمر
ہار ، ہال ہجے ، مال ڈھانڈھا ، بھاجی بیادری ، حق ہسایاں بارے ہک
ڈوبھے کنوں واری واری کچھن کاکا ، بھرا ، چاچا ، ساہیں خبراں سٹاؤ -
ایویں خیر خیریت دیاں درکھیاں کچھیں تے سوال جواب کریدن " (۳۹)
عقیق کھری صاحب ایں سلسلے فرییدن :

" سندھ تے ملتان دے لوکاں دا رہن سن ثقافت ، تمدنی زندگی
دیاں روز ڈیڑھاڑے دیاں شسٹیں ، اتے انھماں دے علاوہ قدیم مذہبی
عقیدیاں کنیں ایں گالھ دا ثبوت ملے جو ڈوبھیں علاقے آہٹی
روایتاں دی وجہ توں یکے تہذیبی یکرنگی تے ہم آہنگی رکھیندے ہن -
قدیم ترین آثار ایں گالھ دا ثبوت ڈیندن جو ہڑپہ ، سندھ تے
ملتان دے درمیان ، ہک رابطے دی حیثیت رکھیندا آئی - ہک ویلے
تھیں سندھ دے لوک یا ترا کیتے ملتان آندے رہندے ہن -
انھماں دی نظر وچ ملتان ہک مقدس شہر آئی - " (۴۰)

حاصل مطلب ایہ جو ڈوبھیں زبانیں دی سانجھ دے تقابلی مطالعے دے بعد
مہندریاں جیڑھے اصول جوڑن ، انھماں ڈوبھاں زبانیں دا منڈھ (مآخذ) ہر و بھرو کوئی ہک
زبان ہے - تے ایہ ڈوبھیں زبانیں اوں کی زبان وچوں لکھیاں ہن تے اوں کی زبان دیاں
لڑیاں ہن - ڈوبھیں صوتی ، صوتیاتی ، صرفی ، نحوی اتے معنوی بشت وچ ہکو سنویاں ہن -
انھماں وچ کوئی فرق نیں - ڈوبھیں زبانیں قدیم زمانے وچ کی صورت وچ رواج وچ تے
ورتارے وچ رہیاں ہوسن - پر اچ سرائیکی دی حیثیت ایویں ہے جویں سندھی زبان دی
لڑی ، کچھی دی ، جیڑھی اچ بھارت دی ریاست گجرات دے ہک حصے وچ خود مختار زبان دی
حیثیت رکھیندی ہے بالکل ایویں لس پہلہ سیاسی طور تے اچ بلوچستان صوبے دا حصہ ہے
اتے صوبہ سندھ توں انج ہے پر کہیں زمانے وچ لس پہلہ سندھ دی حکومت دے ماتحت

ہئی اتے اتھاں سندھی زبان دا لاسی لہجہ پویا ویدا ہئی۔ اچ لاسی ہک خود مختار زبان دی صورت وچ سابق زیاست لس ویلہ دیاں پرانیاں سرحدیں وچ پوی ویندی ہے۔ سرائیکی خطے دی سیاسی طور تے انج حیثیت پاروں سرائیکی انج تے خود مختار زبان دی حیثیت اختیار کر گدھی، نہ تان کچھی، لاسی، جدگلی، کھیتراں، فراکی، اچوکی سندھی تے سرائیکی تے ہند کو قدیم سندھ دے ”سندھو“ زبان دیاں لڑیاں ہن۔ ہر لہجی اپنے اپنے خطے اتے سماجی ماحول وچ ودھی، کھلی ہر زبان کوں اپنا اپنا سماجی ثقافتی تہذیبی تے تبدیلی ماحول ملیا جیندے وچ انہاں زبانیں ترقی کرتے خود مختار زبان دی حیثیت اختیار کر گھدی ■

حوالہ جات

- ۱۔ اصفہانی: المسالك والممالك، اردو ترجمہ، ہندوستان عربوں کی نظریں، جلد اول، اعظم گڑھ، دارالمصنفین، ۱۹۶۰ء ص ۲۷۵
- ۲۔ Elliot H., History of India, Vol 1. P.39
- ۳۔ علامہ عبد المجید عتیق لکری: العتیق العتیق: بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس، ۱۹۷۱ء ص ۱۲۴
- ۴۔ Grierson G., Linguistic survey of India Vol. viii
- ۵۔ محمد بشیر ظامی بہاولپوری، عمد ہائے قدیم میں سرائیکی زبان کا ارتقاء، بہاولپور، مرکز زبان تے ادب، ۱۹۷۰ء ص ۱۸
- ۶۔ محمد بشیر ظامی: بہاولپوری، ملتان۔ بہاولپوری، عبدالعزیز ملک، پرنسپل گورنمنٹ ٹیچرز ٹریننگ انسٹیٹیوٹ، نومبر ۱۹۶۳ء ص ۲۷ تے ۲۹
- ۷۔ سید نور علی ضامن حسینی: معارف سرائیکی، احمد پور شرقیہ، مصطفیٰ شاہ اکیڈمی ۱۹۷۲ء ص ۳۹
- ۸۔ منشی عبدالرحمن: آئینہ ملتان، ملتان، مکتبہ اشرف المعارف ۱۹۷۲ء ص ۲۸۱
- ۹۔ محمد بشیر ظامی: سرائیکی زبان کا ارتقاء ص ۲۵
- ۱۰۔ علامہ عتیق لکری: حوالہ دیا گیا ہے، ص ۱۰۲
- ۱۱۔ الاہام، ۱۱۲